

Lucia och Lilith, gestaltningar av ond och god kvinnlighet

Katarina Ek-Nilsson

Föreliggande arbete utgår från de folkminnesuppteckningar som finns vid Nordiska museets arkiv om Luciagestalten, och om de äldre berättelser som finns om den kvinnliga gestalten Lilith. Sammantagna är dessa berättelsetraditioner uttryck för uppfattningar om kvinnlighet – ond och god.

Jag kommer att urskilja fyra olika bottenar i de nordiska föreställningarna om Lucia och traditioner runt den gestalten, och sedan göra en övergång till sumeriska och judiska berättelser om Lilith, vilka överensstämmer med vissa berättelser om Lucia, och jag kommer slutligen att diskutera Liliths roll som representant för en form av kvinnlighet i judisk tradition.

LUCIA I FYRA VERSIONER

Den Lucia de flesta först associerar till är det luciafirande som vuxit fram under 1800- och 1900-talet och som är väl beskrivet i etnologisk och kulturhistorisk litteratur från framför allt Sverige och Finland (Bringéus 1976, Lönnqvist 2005 m.fl.). Den väna, helst blonda Lucia som med sina tjänor serverar kaffe på morgonen, i hemmet eller offentligt. Lucia betraktas här som symbol för ljuset, ett förebud om julen, en blid och tjänande kvinnogestalt. Traditionen i sin nutida utformning uppstod i herrgårdsmiljö i början av 1800-talet och bredde ut sig, i Sverige framför allt i Vänerlandskapen. Uppfattningen om hur traditionen ska se ut har bland annat skapats av massmedia, exempelvis genom de Luciatävlingar som sedan 1920-talet arrangeras av tidningar. Traditionen finns väl representerad i arkivmaterialet och då ofta knutet till skolor – lantbruksskolor, hushållsskolor, folkhögskolor och föreningar, inte sällan nykterhetsföreningar. När det gäller denna, den i dag mest kända Luciaföreställningen, finns förebilder i tysk tradition, den så kallade Christkindlein-traditionen, där en flicka med ljus i håret föreställer Jesus. Ljuset symboliserar Jesu gloria.

Den kristna Lucian, Sancta Lucia, har sitt upphov i en katolsk helgonberättelse om den unga vackra sicilianskan som på 200-talet blev en martyr för sin kristna tros skull. Denna Lucia fick sin helgondag den 13 december. Om Sancta Lucia finns inte mycket i det arkivmaterial som återger äldre svensk folklig tradition.

Luciatraditionen är också en lussetradition som är knuten till natten före Luciadagen. Denna natt var enligt folkminnesmaterialet en farlig natt då onda krafter och onda varelser var ute och spelade sina spratt mot dem som vågade sig ut. En del sagesmän meddelar att man aldrig firat Lucia därför att man inte vill fira ”den onde”. Under lussenatten var det ”farligheter i luften” bland annat den så kallade ”lussifärden”, bestående av de avlidna, som for genom luften. Egendomliga saker kunde inträffa. Djuren talade med varandra, korna firade bröllop i ladugården. Man fick inte mala, baka, brygga eller utföra andra känsliga sysslor – då kunde det gå på tok. Illasinnade varelser var ute, och de hade olika namn, som ”Lussegubben”, ”lusse”, ”lussekärring”, eller helt enkelt ”elaka kärringar”. Farliga lussegestalter kunde alltså ha såväl manligt som kvinnligt kön. Det finns många berättelser om vad som kan hända under den här natten: kvarnhjul som går sönder och liknande. Det var också Oden som var ute och red lussenatt, så det kunde vara klokt att lägga hö till Odens häst utanför ladugården.

Till denna ”mörka” del av Luciafirandet hör också de uppteckningar, i Nordiska museets arkiv från Bohuslän, Småland, Västergötland och Dalarna, som handlar om kringgång enligt det mönster som också är knutet till andra tidpunkter under året i nordisk folktradition – Knutsdagen, Fettisdagen eller Valborgsmässoafton. Ungdomar klär ut sig, vänder kläder ut och in, målar sig svarta i ansiktet, kvinnor klär sig till män och män till kvinnor – man betar sig alltså mot de annars rådande normerna. Getskinn, svans, horn, kokranier och halmkärvar hörde till rekvisitan vid dessa upptåg, och så sjöng man mer eller mindre pikanta visor, söp och tiggde mat och dricka.

Ett ofta förekommande motiv i uppteckningarna om Luciatraditioner är, som framgår ovan, den onda kvinnan. Hon kallas elak kärring, lussekärring, horkona eller liknande och var ”ingen fin människa”, säger en sagesman. Hon kunde ta modet från hästarna och även ta barnen med sig. En intressant variant är när detta onda kvinnliga väsen uppträder i gestalt av en rovfågel som ville äta upp barnen. Vi möter här i uppteckningarna ett ont kvinnligt väsen som riktade sin ondska mot framför allt barnen. Det är denna fjärde förståelse av den kvinnlighetssymbol som kallas Lucia som jag avser att utveckla.

ADAMS FÖRSTA HUSTRU LUCIA

”Adam hade före Eva en hustru, som hette Lucia. Hon hade många barn. Då nu Herren kom till henne en gång, gömde hon undan dem. Då ställde Herren det så att dessa blev osynliga i alla tider. Det var straffet för att Lucia skämdes för dem. Men detta står inte omtalat i Bibeln, men kanske det har funnits där förr, ty det fattas ju två böcker, som förr funnit, 6:e och 7:e Mosebok”. Så lyder ett av många exempel i vårt folkminnesarkiv som handlar om Adams första hustru.

Gemensamt för de här berättelserna om Lucia som Adams första hustru är att hon förnekar sina barn. Hon gömmer dem i ugnen, hon säger att de inte finns, eller hon säger att de är osynliga. Följden blir, därom är uppteckningarna överens, att Lucia därmed ger upphov till de osynligas släkte, de underjordiska, vittra. Det finns också en anknytning till Lucifer. Lucia uppges ibland vara Lucifers hustru – hon kom i lag med honom efter att hon lämnat Adam. Det kan också vara en kvinna som heter Lucifer. Denna Lucia var ogudaktig och ond, lättfärdig och hade oäkta barn. Hon födde dessutom väldigt många barn, som djur, står det i en del uppteckningar, och hon hade parningstid precis som djur. Hon blev för sin ogudaktighets skull, och för att hon lurade Adam att äta av det berömda äpplet, bortdriven och dömd att hålla till i bergsskrevor och jordkulor till domedag. Vi människor är dock av Evas efterkommande, heter det förtröstansfullt i en uppteckning.

Således är berättelserna om Lucia nära förknippade med barn, barnafödande, med lögn och skam och med de fördömda, de underjordiska eller osynliga. Hon bryter med den starka kvinnliga normen att skydda barnen genom att förneka sina egna barn, genom omätliga sexuella drifter som liknar djurens mer än människors och genom att, i skepnad av rovfågel, försöka röva bort andra barn. Föreställningen om denna Lucia skapar rädsla, fördömelse och förakt.

LILITH

”Jag måste skriva några rader i all hast. Saken är den, att jag nyligen varit till Stugun, en grannsocken. Där blev jag bekant med en bonde som heter Hornej och var från en utby, Fisksjölandet. Vi kommo i samspråk om en del saker på folktrons område. Kom jag så att omnämna Lucia. Även han hade hört talas om Adams första hustru, men han hade hört att hon skulle heta Lillit, vara rödhårig och elak alldeles bedrägligt, samt brunögd. Från henne lära alla som äro rödhåriga och brunögda härstamma, och dessa hava i regel stammoderns egenskaper. Detta hade han i sin barndom hört av en gammal gumma, som gick omkring i socknen och kardade ull. Hon skulle vara född på 1780-talet och heta Kerstin Moberg. Gubben gjorde ett mycket trovärdigt intryck på mig och vitsordades av alla som pålitlig.” Så skriver upptecknaren Levi Johansson till Nordiska museet 1908.

LILITH I SUMERISK OCH JUDISK TRADITION

Vi lämnar nu Jämtland och följer Lilith, inkarnationen av den onda kvinnligheten till en annan del av världen och en annan tidsepok. I Gilgamesch-eposet, skrivet på sumeriska i kilskrift men vilande på äldre muntliga källor, från omkring 2400 f Kr, finns berättelsen om huppulu-trädet, planterat av gudinnan Inanna och bebott av Lilit och fågeln Zu. En orm vaktar trädet. Hjaltekungen Gilgamesch besegrar ormen och hugger ner trädet, varpå Lilith får ge sig iväg till ödsliga platser långt från människors boningar. Hon kommer att bli ödslighetens och otillgänglighetens gudinna och en nattdemon. I kommande historier förknippas hon ofta med rovfåglar och med ormar. Hon blir häxan som stjälar barn och som förför män i deras sömn, och hon kan också stjäla människans sperma. Här kan vi jämföra med den nordiska maran, som betar sig på ett liknande sätt, och som också förknippas med fåglar. Man kan skydda sig mot maran genom att spika upp en död uggle, till exempel (Raudvere 1993).

Lilit eller, som hon ibland kallas, Lilu, finns vidare i andra gamla belägg, exempelvis i en babylonisk terracottarelieff från 200-talet f Kr. Där framställs hon som smal och vacker, med vingar och ugglefötter. Från 700-talet finns en avbildning av Lilit där hon framställs som bevingad sfinx försedd med besvärjelsetexter, vilkas funktion är att hjälpa kvinnor vid barnafödande. Besvärjelsetexter som nämner Lilith finns också på flera krukor.

Antagligen uppfattades hon som en slags bevingad nattdemon som vistades i avlägsna trakter, och som hade med födande att göra. Hon kunde ligga bakom spädbarnsdöd, genom att hon ströp barnen, och hon gav män oroliga sexuella drömmar (Dame & Rivlin & Wenkart 1998).

Lilith är således i gamla myter en mycket central gestalt i den sfär som har med sexualitet och kön att göra.

Från den här tidiga epoken finns inga uppgifter om att Lilith skulle vara Adams första hustru.

BEN SIRAS ALFABET

Ben Siras alfabet är en samling skrifter som utgår från och tolkar det judiska traditionsstoffet om bland annat skapelsen. I den skriftsamlingen finns berättelsen om Adams första hustru Lilith. Ben-Siras alfabet skrevs någon gång mellan 600-talet och 1000-talet, kanske av flera författare och möjligen som en parodi på skapelseberättelsen (Dame & Rivlin & Wenkart 1998, Grobgeld 1997). Här möter vi Adams första hustru, hon som för det mesta hette Lucia i de svenska berättelserna, och som skapades samtidigt med Adam, ur jorden. Adam och Lilith/Lucia skapades tillsammans som jämlikar. Lilith vägrade att underkasta sig mannen, Adam. Bland annat finns uppfattningen att hon inte

ville ligga under Adam under samlagen. Hon satte sig upp inte bara mot Adam utan också mot Gud genom att nämna hans namn – ett starkt tabu inom judendomen (Begg 1985 m.fl.). Hon fick välja mellan att lämna Adam och paradiset, och att börja lyda honom, och valde att flyga iväg. Adam klagade för Gud, som sände tre änglar att hämta hem den uppstudsiga vid Röda havet, men hon vägrade att följa med dem tillbaka och yttrade att spädbarnen tillhörde henne – gossebarn under åtta dygn, flickor under 22 dygn, men att hon skulle skona dem om de bar amulett med änglarnas namn. Nu var då Adam ensam i paradiset och Gud löste det med att skapa Eva, som blev mer undergiven. Hon skapas ju också av en del av Adam, och är alltså i någon mening inget eget väsen.

Kanske har Ben Sira kombinerat två eller kanske muntliga traditioner, den om nattens, ödslighetens och vindarnas demon som skadar barn och den om Adams första kvinna. Det förefaller som om dessa berättelser inte hänger ihop från början (Dame & Rivlin & Wenkart 1998, www.geocities.com 20090813) Lilith innehar i Ben Siras alfabet tre roller: som inkarnation av lust, vilken leder männen till synd, som spädbarnmörderska och som Adams första hustru.

LILITH I MEDELTIDA JUDISK TRADITION

Under medeltiden, framför allt inom Kabbalah, som betonar mystiken i de gamla religiösa berättelserna, under påverkan av idéer inom islam, och som gör anspråk på att ha en mystisk förståelse av den gudomliga ordningen, utvecklades förståelsen om Lillit till den onda, mörka, underjordiska (www.wikipedia.org/wiki/Kabbala 20090817, Dame & Rivlin & Wenkart 1998). Hon blev Samaels, alltså djävulens, partner. När Lilith kom att uppfattas som djävulens partner växte föreställningen om hennes ondska. Nu utvecklas berättelserna om hur hon stjal sperma och därmed försvagar manligheten och hon dödar spädbarn om man inte lyckas skydda dem. Lilith är den judiska kvinnan som har brutit mot den kvinnliga normen i det judiska samhället, dels genom att inte underkasta sig mannen, dels genom sin farlighet gentemot barn. Därför måste hon betraktas som en demon. Hon personifierar den mörka sidan av kvinnans kreativa och sexuella krafter. Inte maka utan förförerska, inte trogen utan promiskuös. Trots att hon förknippas med reproduktionen så är hon en barn- och kvinnomördare, hon är i de medeltida berättelserna ofta en dubbelnatur och kan även uppfattas som Evas tvilling.

Lilith kom att spela en särskild roll i judisk historien och tradition, från medeltiden och framåt. Man kan hävda att gestaltningen av Lilith hör nära samman med judarnas ställning i det medeltida Europa. Den judiska gruppen är ständigt hotad, inte minst genom inkquisitionen. Den judiske mannen blev alltmer osäker på sin roll under de pogromer som förekom, med inslag av

våldtäkter och barnamord, kanske framför allt i Spanien, då han inte förmådde skydda sina kvinnor och barn. Spädbarnsdöd och barnsängsdöd hotade och då betonas Liliths brott mot barnen och hennes negativa påverkan på förlossningar. Lilith står för de onda krafterna, som mannen inte kan skydda sin familj från.

Paradoxalt nog stärks kvinnans roll i det judiska samfundet under inkquisitionen så att gruppens existens kommer att bli beroende av kvinnans beteende. Lilith kommer då att representera såväl styrkan i kvinnligheten som farligheten och ondskan. ”Nothing less than Jewish survival hinges on the woman’s behavior” (Dame & Rivlin & Wenkart 1998 s. 20).

Man kan till och med i berättelsen om Lilith se en metafor för berättelsen om judarnas öden. Genom att ha flytt till ödsliga trakter representerar hon sitt folks exil, och genom att ha fördömts representerar hon judarnas paria-status. Hon blir bortstött när hon vill hävda sitt självbestämmande och inte vill låta sig tvingas till underkastelse. Berättelsen om Lilith som avvikande från den norm som patriarkatet vill placera henne i är berättelsen om judarnas ställning gentemot majoritetssamhället vare sig det är i Babylonien, Egypten eller det medeltida eller moderna Europa (Dame & Rivlin & Wenkart 1998).

NUTIDA REPRESENTATIONER AV LILITH

Judiska kvinnor idag har ofta fragmentariska bilder av en Lilith. Hon är, som en judisk feminist uttrycker det, en ”shadowy presence in our culture”.

I aktuell judisk feminism, och även annan feminism, har hennes normbrott, som i äldre tradition ledde till att hon uppfattades som den onda, bildat utgångspunkt för en annan förståelse, den om frihet, makt, självständighet och okuvlighet. Man har vridit kalejdoskopet vid tolkningen av Lilith (Dame & Rivlin & Wenkart 1998, Lilith magazine, <http://hem.bredband.net/lilithfanzine/lilithvem.html> m.fl.).

Idag finns nyskrivna operor om den starka kvinnan Lilith, det finns samtalsgrupper bland judiska kvinnor som samlas i Liliths namn, det finns en judisk feministisk tidskrift som sedan 1977 ges ut i New York under namnet Lilith, det finns tjejrockband som anknyter till Lilith, och en hel del skönlitteratur som berättar om kvinnan Lilith som var tvungen att lämna Adam, bege sig ut i öknen, bli Samaels maka och föda hans mängder av barn (Gustavsson m.fl.).

Den manliga blicken på Lilith visade henne som en fiende, ett hot mot den manliga ordningen men också mot överlevnad. I judiska kretsar kan hon sägas representera ”the fear that resides in all of us” (Dame&Rivlin&Wenkart 1998 s. 57), samtidigt som hon står för kvinnlig styrka, makt och självständighet.

I en ny judisk feministisk tolkning personifierar hon alltså hoppet om jämlikhet i köns – och etnicitetsavseende.

REERENSER

Begg, Ean 1985. *The cult of the black virgin*. London, Boston: Henley.

Bringéus, Nils-Arvid 1976. *Årets festseder*. Stockholm: LT förlag.

Dame, Enid & Lilly Rivlin & Henry Wenkart 1998. *Which Lilith?* Northvale, New Jersey, Jerusalem: Jason Aronson Inc.

Grobgeld, Jenny 1997. *Myten om Lilith*. Stockholm: Religionshistoriska institutionen, Stockholms universitet.

Hembygden. 1938: 6.

Lönnqvist, Bo 2005. *Och nu är det jul...* Keuru: Schildts förlag AB.

Raudvere, Catharina 1993. *Föreställningen om maran i nordisk folketro*. Lund: Lund Studies in history of religions.

<http://hem.bredband.net/lilithfanzine/lilithvem.html>

www.lilith.org 20081110

, www.geocities.com 20090813

www.wikipedia.org/wiki/Kabbala 20090817

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv: EU 531, EU 27215, EU 25443, EU 25161, VFA 3572:30 (kopia), VFA 3573:41,42 (kopia), VFA 357229 (kopia)IFGH 3250:11 (kopia)

Brev från Levi Johansson till Edvard Hammarstedt 1.1.1908

Hammarstedtska arkivet: uppteckning 1914 av Louise Hagberg, Bjuråker, uppteckning av Levi Johanss

FÖRFATTARE

Katarina Ek-Nilsson är fil. dr i etnologi och chef för arkivet vid Nordiska museet.